

1946–1991 РОКИ

Олександра Киричук

Радянська система покарання за віру (на прикладі 18-літнього ув'язнення митрополита Української греко- католицької церкви Йосифа Сліпого)

Oleksandra Kyrychuk

The Soviet system of penalties for the faith (on the example of 18-years imprisonment of Metropolitan of the Ukrainian Greek Catholic Church Metropolitan Joseph Sliptyj)

On the basis of archival materials repressive Soviet system against the Ukrainian church is investigated. Punitive methods of prejudicial inquiry and falsification of reports of interrogations and forms of sessions on the case of Greek Catholic Church Metropolitan Joseph Sliptyj are analyzed. The system of serving of punishment in corrective labor camps and colonies of Zaural'ya is characterized.

Key words: corrective labor camps USSR Syblah, Dubrovlah, Intalah, Pechorlah investigator, interrogation, regime, prisoners, Ukrainian Greek Catholic Church, Metropolitan Joseph Blind

На основі опублікованих архівних матеріалів досліджується репресивна система СРСР проти Української церкви. Проаналізовано каральні методи досудового слідства, фальсифікації протоколів допиту та форми проведення судових засідань у справі митрополита УГКЦ Йосифа Сліпого. Характеризується система відбування покарань у виправно-трудовах таборах та колоніях Зауралля.

Ключові слова: виправно-трудові табори СРСР, Сиблаг, Дубровлаг, Інталаг, Печорлаг, слідчий, допити, режим, в'язні, Українська греко-католицька церква, митрополит Йосиф Сліпий

Державна політика ліквідації Української греко-католицької церкви спричинила масові арешти й ув'язнення величезної кількості духовенства та вірних. У ніч з 10 на 11 квітня 1945 р. у Львівській області

арештували митрополита Йосифа Сліпого та ще 31 духовну особу: двох єпископів, 20 священників, двох дияконів, чотирьох «оунівців-нелегалів, зв'язаних із духовенством» і трьох студентів Духовної семінарії¹. Назагал, за даними НКДБ, 1945 р. було ув'язнено 96 найбільш впливових греко-католицьких священників². Із арештом єрархів і авторитетних духовних осіб УГКЦ розпочалася реалізація прийнятого ще в лютому 1945 р. плану оперативних заходів НКДБ УРСР, що передбачав курс на повну ліквідацію греко-католицизму в західних областях України з наступною метою «возз'єднання» УГКЦ з Руською православною церквою³. Після організованого НКВД Львівського церковного собору 1946 р., на якому за відсутності всіх греко-католицьких єрархів (уже на той час ув'язнених) було розіграно фарс «самоліквідації унії», арешти греко-католицьких священників, котрі не приєдналися до Московського патріархату РПЦ, стали масовими. Офіційно їм усім інкримінували антирадянську та буржуазно-націоналістичну діяльність⁴, що передбачало відбування покарання від 5 до 15 років у тюрмах і режимних виправно-трудовах таборах. Дослідження цієї радянської системи покарань «антирадянських елементів» є складовою новітньої історії України, зокрема історії катакомбного періоду УГКЦ. Актуальність проблеми підсилюється сучасною загрозою реанімації тоталітарного репресивного режиму Російської Федерації у зв'язку із воєнною ескалацією на сході України, викраденням російськими спецслужбами українців та їхнім ув'язненням. Необхідність поглибленого вивчення багаторічних поневірянь у таборах греко-католицького духовенства і зокрема глави УГКЦ Йосифа Сліпого обумовлена також «антиуніатською» риторикою в російських засобах масової інформації. Твердість віри і сила духу цих українських священників, яких не зламали нелюдські умови виживання, слугують прикладом для виховання в сучасному секуляризованому меркантильному суспільстві.

Після розпаду СРСР тему широко досліджували історики на багатьох теренах пострадянського простору. Заслужують на увагу напрацювання в цій царині російських істориків з товариства «Меморіал». Однак, незважаючи на актуальність теми, зацікавлення нею науковців в останні роки істотно зменшилося. Виняток становлять студії литовських і латвійських учених. На сьогодні в Російській Федерації спостерігається процес «обілення» сталінської політики репресій⁵.

Мета цієї статті – проаналізувати, на прикладі 18-річного ув'язнення (1945–1962 рр.) митрополита УГКЦ Йосифа Сліпого, репресивну судову систему та систему виправно-трудова таборів СРСР.

Обвинувачений у антирадянській діяльності за 58-ю статтею Кримінального Кодексу СРСР (зрада Батьківщині, шпигунство, тероризм, шкідництво, диверсії, контрреволюційний саботаж, участь у антирадянській змові, антирадянська агітація, політичний бандитизм, члени сімей зрадників Батьківщини) проходив такі етапи карно-репресивного процесу:

1) насильне затримання підозрюваного в антирадянській діяльності та вручення йому обвинувального акту;

2) досудове слідство, яке передбачало тривале утримування під вартою в слідчому ізоляторі НКВД/МДБ/КГБ або в тюрмі, «вибивання» з обвинувачених зізнань в інкримінованих злочинах шляхом різних форм катувань, а також «вибивання» наклепів на інших обвинувачених;

3) судові засідання, на котрому завербовані агенти зводили наклепи щодо антирадянської діяльності обвинуваченого, а потім зачитувався написаний слідчим протокол зізнання, підписаний арештованим під тортурами (самі обвинувачені, а тим більше сторона захисту на судовому засіданні часто були відсутні);

4) відбування покарання в т. зв. трудово-виправних таборах і колоніях.

За 18 років ув'язнення митрополитові Йосифу Сліпому довелося тричі зіткнутися з радянською судовою системою.

Перше досудове слідство владика відбував у Лук'янівському слідчому ізоляторі (далі – СІЗО) м. Києва з 12 квітня 1945 р. до червня 1946 р. Хоча до всіх вищих ерархів УГКЦ у радянській владі був особливий інтерес (йдеться про намагання примусити їх до переходу під юрисдикцію Московського патріархату), спогади Й. Сліпого про цей жахливий період дозволяють узагальнити систему досудових допитів.

Про «свого» першого слідчого Степана Горюна Й. Сліпий згадував, що це була «страшенно груба і простакувата» людина (згодом став заступником начальника слідчого відділу УКДБ УРСР у Львівській обл.). Але Блаженніший віддавав йому належне, що на відміну від наступних слідчих, С. Горюн записував слова заарештованого без перекручень.

Допити здебільшого проводили вночі, з 24-ї години до 5-ї ранку. Як тільки обвинувачений повертався до камери, починав засинати, але вже о

6-й кричали «падйом!»). Нерідко застосовувалися тортури. Блаженнішого приводили вночі у великий темний зал і, спрямовуючи на нього надто яскраве світло, катували. При цьому настирливо вимагали відректися Греко-католицької церкви. Митрополит пригадує, що використовували навіть гіпноз і екстрасенсів, які прочитували його думки й переказували їх слідчим. Він таки знайшов у собі сили перестати міркувати з приводу того, що відбувалося. Не відповідав їм нічого, тільки «думав собі, що ще, Богу дякувати, з розуму не зійшов». Слідчий С. Горюн застосовував усі відомі йому прийоми, щоб зламати волю свого «підопічного», довівши його до відчаю. Роздягали в камері догола і проводили обшуки. Проте митрополит Йосиф все витримував і Горюн люто кидав чорнильницею й по-звірськи кричав.

Після кількох днів таких виснажливих допитів удалися до методу «пряника». Йосифа Сліпого привели до кабінету начальника слідчого відділу тюрми. Розстелили митрополичий килим, на якому в храмі стоїть предстоятель Церкви: ось, мовляв, один підпис під зреченням юрисдикції Ватикану – і всі ці страждання закінчаться, він знову може стати на церковний престол – це нічого, що Московського патріархату, але знову спокійне життя, свобода.

Не досягнувши результатів «добром», знову застосували тортури. Коли слідчий Горюн визнав власне безсилля, до митрополита призначили іншого слідчого – Захитіна, методи якого були «звірськими». Він навіть «хотів бити, але інші слідчі відтягнули його, кажучи: “Нельзя”». Цей слідчий також допитував єпископа Миколу Чарнецького.

Зрозумівши, що від глави УГКЦ нічого не доб’ються, в «обробку» взяли інших владик, зокрема станіславівського єпископа Григорія Хомишина. У примітках до видання «Споминів» Й. Сліпого наводяться архівні свідчення о. П. Герилюка-Купчинського про заступника начальника 4-го відділення 2-го відділу НКДБ УРСР Івана Дубка: «Він хвалився мені, що вбив єпископа Г. Хомишина. На моє запитання: “Яким чином?” він відповів: “Я бив його до непритомности за кожним разом, як на моє запитання: “Чому виступаєш проти комунізму?” він відповідав: “Виступав і буду виступати”»⁶. Після тривалих побоїв владика Григорій Хомишин помер у Лук’янівській в’язниці 1945 р. Не витерпів тюремних знущань і перемишльський єпископ Йосафат Коциловський, відійшовши у кращий світ 1947 р.

На початку літа 1945 р. митрополита Йосифа перестали примушувати до переходу в Московський патріархат. Натомість висунули звинувачення в усіх можливих «гріхах»: «активний український націоналіст», «проводив антирадянську роботу», «ввійшов у склад президії “Ради Сеньйорів” і “Національної Ради”, створеної українськими націоналістами для підтримки оунівського уряду, очолюваного Ярославом Стецько», «мав зв’язок із агентурою іноземних держав»⁷. Новий слідчий Крикун не провадив жодних допитів. Він приносив Й. Сліпому готові протоколи і кричав: «Підписуй!». Коли Блаженніший, перечитуючи протокол, робив зауваження щодо брехливості тексту, «слідчий дуже злостився, кидався, [...] і примушував до підпису». Дійшовши до слів, що «папа клеветал Советский Союз» і що «митрополит Шептицький допускався злочинів проти Радянського Союзу», Й. Сліпий рішуче мовив, що не буде того підписувати. Тоді прибігли інші слідчі і стали «кричати, верещали, і погрозам не було кінця»⁸. Митрополит думав, що його тоді вб’ють, однак начальник наказав Крикунові змінити найгірші частини протоколу. Йосиф Сліпий підписав модифікований протокол допиту, стиль якого явно свідчить, що автором тексту була пересічна радянська людина, а не духовна особа: «В силу своїх ідеологічних переконань я поділяв і втілював в життя антирадянську політику Ватикану, спрямовану проти матеріалістичного вчення, революційного руху і комуністичних ідей»⁹.

Потім замість Крикуна до Й. Сліпого приставили іншого слідчого (упорядники «Споминів» вважають, що ним став заступник начальника 5-го відділу НКДБ УРСР капітан М. Майоров). За словами владики, це був «найгірший звір, який катував всіх без милосердя; [...] навіть деякі інші слідчі самі стидалися його звірства»; він змушував підписувати протоколи «під побоями»; «ніччю він, часом спокійний, впадав в якусь психопатичну злість, прискакував до допитуваного і бив до безтями, а після того знову сідав спокійно, як би нічого не було». Намагаючись збагнути природу жорстокості слідчих, Й. Сліпий зазначав: «Треба і зрозуміти також, що слідчі – безбожники, простаки, без моральних засад, нераз мало образовані, що мають свої засвердлені поняття, а ще до того переходили в тому звірському напрямі свій вишкіл. Тоді можна зрозуміти, що такий звір не був у силі інакше писати і дуже часто був неспосібний до культурного вислову. Наприклад, вселенське післанництво Церкви вони вважали імперіялізмом»¹⁰.

Обвинувачених утримували голодними. За спогадами Й. Сліпого, у Київській тюрмі давали «трішки зупи і 300 грамів хліба на цілий день, в якому було все, тільки не було муки»¹¹. За весь час дозволили лише дві передачі. В одній із них були родзинки, з яких Блаженніший зробив вино і став щодня відправляти пошепки Службу Божу та приймати причастя. У проханні передати простирадла тюремна адміністрація відмовила.

Тоді митрополит Йосиф дійшов висновку, що «голодування, безсонниця і допити можуть допровадити до безумства» і що не можна засуджувати того, хто, не витримавши усіх цих тортур, таки підписав неправдиві зізнання й наклепи або погодився на співробітництво, ставши агентом спецслужб. «То була велика ласка Божа, що я видержав ті всі муки», – писав владику у своїх споминах¹².

Врешті слідство було завершено й міністр державної безпеки УРСР генерал-лейтенант С. Савченко та військовий прокурор МВС підполковник Стрюк у травні 1946 р. підписали обвинувальний висновок у справі митрополита Йосифа та єрархів УГКЦ Миколи Чарнецького, Никити Будки та Петра Вергуна. У цьому документі стверджувалося, що «звинувачений Сліпий під час слідчих дій показав: “...Виходячи із своїх антирадянських розрахунків, уніатське духовенство одобрило напад Німеччини на Радянський Союз, радісно зустріло прихід німецьких окупантів і стало на шлях активного співробітництва з німецькими загарбниками”»¹³. Такі ж брехливі пасквілі були сфабриковані й від імені інших єреїв.

29 травня – 3 червня відбулося закрите судове засідання (без участі обвинувачених і захисту), на якому слухалася справа вищого греко-католицького духовенства. Вирок було оголошено в ніч з 3 на 4 червня. Єрархів УГКЦ визнано винними в антирадянській і контрреволюційній діяльності й засуджено до різних термінів покарання: митрополита Й. Сліпого – до восьми років виправно-трудоих таборів, прелата П. Вергуна – до семи, єпископів М. Чарнецького, Н. Будку та І. Лятишевського – до п’яти років¹⁴.

Удруге митрополит зіткнувся з радянською судовою системою в 1950 р., коли його доставили до Київської тюрми з Потьми, де Блаженніший на той час відбував ув’язнення. Сподівалися, що тепер від важкохворого та знесиленого табірними умовами й етапами Йосифа Сліпого легше буде «вибити» покази у справі інших греко-католицьких

священиків, яких заарештували наприкінці 1949 р. Найперше органи МДБ цікавило питання, хто з підпільного духовенства (Зятик, Кот, Семчишин, Хмільевський чи Рудь) виконує обов'язки генерального вікарія УГКЦ. Але митрополит Йосиф відповідав усім слідчим, що жодного з цих отців він не пригадує, бо напередодні його арешту в митрополії УГКЦ налічувалося понад три тисячі єреїв¹⁵.

Упродовж 1944–1953 рр. репресії на Західній Україні охопили 500 тис. осіб, було убито 153 тис., заслано за межі УРСР 203 тис. Ще вісім тисяч молодих людей перейшли на нелегальне становище. Щоденно пересвідчуючись на допитах у мужності діячів ОУН та греко-католицького підпілля, оточення Л. Берії розуміло – якщо не змінити національної політики СРСР, то через одне – два покоління не уникнути виходу України із СРСР¹⁶. У своїй боротьбі за владу Л. Берія прагнув зробити українців своїми союзниками, а греко-католиків використати у формуванні власного позитивного іміджу за кордоном. У такому контексті найбільший інтерес викликав ув'язнений глава УГКЦ Йосиф Сліпий, який мав давні зв'язки з Ватиканом, а також із українською діаспорою. Після завершення восьмилітнього терміну ув'язнення протягом червня – вересня 1953 р. митрополит перебував у «розробці» вищого керівництва МДБ СРСР у Москві. Він проживав під наглядом у готелі, мав дозвіл відвідувати бібліотеки.

Проте репресивна тоталітарна машина не прощала нікому, хто посягав на її реформування, навіть якщо це був заступник голови Ради міністрів СРСР та одночасно міністр внутрішніх справ СРСР. Лаврентієві Берії пред'явили звинувачення в багатьох злочинах, переважно явно безглузді: шпигунство на користь Великобританії, прагнення до «ліквідації Радянського робітничо-селянського ладу, реставрації капіталізму й відновлення панування буржуазії»¹⁷. У грудні 1953 р. Л. Берію розстріляли.

Після арешту Берії Йосифа Сліпого в кабінетах МВД СРСР вмовляли, переконували і прохали виступити із заявою проти Ватикану. Обіцяли, що посяде в СРСР друге місце після московського патріарха. А далі, не отримавши від митрополита згоди на співробітництво, знову застосували старі методи обвинувачень, на цей раз у шпигунстві. На підтвердження цього працівник МВД розмахував фотокопією листа Андрея Шептицького до австрійського ерцгерцога з роду Габсбургів

Вільгельма Вишиваного. Без жодних доказів вини Блаженнішого відправили на п'ять років заслання в Маклаківський будинок інвалідів. У доповідній записці начальника Управління МВС у Красноярському краю начальникові 4-го Управління МВС СРСР Йосифа Сліпого названо «вдохновителем мракобесия и мировой реакции»¹⁸.

Коли п'ятирічний термін перебування митрополита на засланні закінчувався, 19 червня 1958 р. його знову арештували. Підставою для цього була книга «Історія Вселенської Церкви на Україні», яку владиці дозволили писати в Москві, а потім у будинку інвалідів у Маклаково. Можна запідозрити, що ця кількатомна наукова праця мала, за задумом радянських органів влади, посприяти продовженню арештів серед духовенства, бо в середині 1950-х рр. із таборів, заслань і в'язниць в Україну повернулося вже багато греко-католицьких єрархів та вірян, які відродили діяльність підпільних осередків УГКЦ. До відповідальності притягнули всіх, хто був причетний до рукопису «Історії», зокрема о. Є. Кравчука, М. Борсу, В. Тарнопольського, І. Блавацького¹⁹ та ін.

Щоб усвідомити жах тодішньої епохи, в якій довелося нести хрест Йосифові Сліпому, достатньо прочитати тільки перші рядки постанови про його повторний арешт: «Вважаючи себе митрополитом самоліквідованої 1946 р. уніатської церкви і будучи ідейним натхненником реакції, мав намір відродити її в СРСР. З цією метою встановлював зв'язки з уніатами, проживаючими на Україні і в районах спецпоселення, поширював серед них свої послання, в яких проповідувались реакційні погляди і ідея відродження уніатської церкви»²⁰. Доказом цих обвинувачень слугував перехоплений лист від папи римського Пія XII (це письмове звернення вселенського архиєрея до предстоятеля УГКЦ навіть не дали прочитати адресатові).. На допитах у Красноярській тюрмі Й. Сліпий поводився впевнено й не заперечував звинувачень: так, він не визнає собор 1946 р. і вважає незаконними репресії проти віруючих, він писав послання до вірних, бо мав за обов'язок підтримати їх у вірі²¹. Характеризуючи тодішню процедуру слідства, владика писав, що до обвинувачень залучають усі акти попереднього суду, «при тому переслухують всяку дрань і сволоч, надають тому актові бомбастичної форми [...], а він від початку до кінця повний брехні». Зрештою, свідкові лише зачитують протокол і «він мусить його підписати, та і ще боїться, щоби і його не потягнули до відповідальності»²².

13 серпня 1958 р. на ім'я начальника Управління КДБ у Красноярському краю з Москви надійшла вказівка щодо етапування Йосифа Сліпого в Київ²³. У слідчому ізоляторі Лук'янівської тюрми його утримували до середини червня наступного року.

Судовий процес з приводу другого обвинувачення глави УГКЦ ставить під сумнів оспівану радянськими істориками «хрущовську відлигу» і значення рішень XX з'їзду КПРС, який розвінчав культ особи Й. Сталіна й засудив масові репресії, бо і в 1958 р. щодо Йосифа Сліпого застосовувалися ті самі методи слідства і зміст обвинувачень був такий самий, як у попередні роки. Хоча на XXI з'їзді КПРС (27 січня – 5 лютого 1959 р.) задекларували курс на розрядку міжнародної напруженості й поліпшення відносин Радянського Союзу із США, а новообраний папа Іоан ХХІІІ у червні 1959 р. проголосив нову політику злагоди з комунізмом, яка отримала назву «аджорнаменто»²⁴, митрополита Сліпого продовжували звинувачувати, що він «агент міжнародного імперіалізму» й «антирадянщик».

Під час судового засідання 15 червня 1959 р. Блаженніший аргументовано спростовував усі обвинувачення²⁵. Судді гарячково гортали двадцять томів слідчих протоколів. Зачепилися за співпрацю з Німеччиною. Й. Сліпий відповів, що він з фашистами не співпрацював, на відміну від діючого радянського чиновника Молотова, якого чомусь не судять. Суддя Осипенко не розумів, на що натякає підсудний, бо про пакт Ріббентропа – Молотова 1939 р. він нічого не знав. Виступ обвинуваченого перервали. Він просив папір і ручку, щоб написати пояснення, але йому в проханні відмовили, бо захист і аргументи проти обвинувачень нічого не важили. Важила вказівка згори. Чи повірять сьогоднішнє молоде покоління, що «державним злочином» тоді вважалася належність до Церкви, яку митрополит очолював і яка нині діє в Україні, і що за цей «злочин» владиці присудили наступних сім років виправно-трудових таборів²⁶?

25 лютого 1960 р. Йосиф Сліпий звернувся зі скаргю до Верховного суду УРСР щодо перегляду попереднього судового рішення²⁷. Однак заява залишилася без розгляду, бо навесні 1960 р. у «холодній війні» між двома системами біполярного світу вже знову наростала напруга. На зламі 1960–1961 рр. митрополит написав ще три листи: на ім'я генерального прокурора СРСР²⁸, в оперативний відділ МДБ м. Києва²⁹ та на ім'я першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного³⁰. Третій лист, з розгорнутим

викладом церковної історії та проблем переслідування віруючих, містив прохання легалізувати в УРСР діяльність Греко-католицької церкви. Це звернення архиєрея до представників радянської влади мотивовано новим короточасним потеплінням у відносинах СРСР із Заходом, що почалося після чергової сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку, на якій разом із М. Хрущовим був і перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний. Існувала ще одна причина появи цього листа – готувалася зустріч глави УГКЦ із папою римським. З Ватикану тоді надійшов дипломатичний сигнал про бажання налагодити контакти із СРСР³¹.

Потепління міжнародної ситуації сприяло перегляду справи митрополита. На початку 1961 р. Й. Сліпий укотре етапований до Києва. Можливо, що у вищих ешелонах влади його листи розцінили як свідчення того, що після багаторічних поневірянь по таборах і етапах важко хворий в'язень зламався і тепер уже готовий до співпраці. У Києві Блаженніший мав декілька зустрічей з керівництвом КДБ УРСР, поведінку якого описував як «дуже зарозумілу» і «високопарну»³². Очільник КДБ (імовірно, В. Нікітченко) переконував Й. Сліпого в «неправильності» унії та в доцільності об'єднання з Москвою. Закликав, апелюючи до історії, щоб «разом із росіянами вдарити по Риму». Владика Йосиф усе заперечував. Тоді радянський функціонер запропонував написати текст з історії Греко-католицької церкви й наступної зустрічі зачитати йому. Ця коротка історія УГКЦ, яку сам її автор називає рефератом, була оформлена у вигляді скарги на ім'я міністра внутрішніх справ і датована 11 листопада 1961 р.³³ Іван Музичка характеризував листи Й. Сліпого до керівників УРСР такими словами: «Сила аргументації з історичного боку є справді переконлива, але не для тодішніх правителів»³⁴.

Міністр розпитував про нового папу Іоана XXIII, котрого предстоятель УГКЦ знав особисто з часів навчання в Римі. Намовляв виступити з відозвою проти Ватикану і проти націоналістів за кордоном. Й. Сліпий обурився і сказав: «Ви громите і нищите нашу Церкву і мене, а Папа стає в обороні. Отже, мав би я бути тим чорним невдячним сином? Хоч наша Церква переслідувана на Україні, то вона відроджується на еміграції. [...] І ви судили мене [...], вночі, без прокурора і без оборонця»³⁵. Далі митрополит згадав про винищення українського народу і про розстріли. Не спокусивши черговим «пряником», не зламавши сили духу і віри Йосифа Сліпого, його відправили назад у Мордовію.

За 18 років відбування покарання Й. Сліпому довелося пройти по етапах майже всю територію Зауралля: Новосибірськ, Маріїнське Кемеровської обл., Баїмово Республіки Башкирстан, Печору й Інту в Комі АРСР, Потьма та Явас у Мордовській АРСР, Маклаково Красноярського краю, Октябрське Іркутської області. Як особливо небезпечного політичного злочинця, його переводили з табору в табір кожні пів року, щоб митрополит не зміг налагодити тісні зв'язки з іншими в'язнями.

Найстрашнішими були довгі етапи: місячні переїзди у брудних «вагонзаках» без вікон, із затхлим повітрям; кількатижневі простоювання у вагонах на запасних коліях без права вийти подихати; підводи по бездоріжжю тайги; кількакілометрові переходи в лютий мороз, проливний дощ чи неймовірну спеку в супроводі конвою. Й. Сліпий розповідав і про інші жахи: «Конвой обкрадав, кого міг», і займався розпустою з ув'язненими жінками; «у вагоні були і матері з дітьми, а санітарні умовини були жахливими: сморід, брак поживи, і здавалося, що треба буде там загинати»; «кримінальні авторитети співали про те, як вони убили маму і вступили у злочинний світ»³⁶. З Баїмово до Маріїнська конвой вів Сліпого з двома закованими в кайдани бандитами, які вбили двох табірних суперників. Неймовірно важкими були й умови на пересильних пунктах («распредпунктах»). Колишній в'язень А. Шалганов згадував, що нерідко пересильним пунктом було одне приміщення, що могло вмістити щонайбільше 300 осіб, але до нього напихали декілька тисяч людей, котрі «впритул валялись на нарах та у проходах», а «старий одяг в'язнів був обсипаний вошами»³⁷. Тільки на одному етапі з Іркутська до Маріїнки владіці Йосифові довелося пройти 12 таких пересилок разом з найжорстокішими кримінальними злочинцями. На пересилці над Волгою в одній камері було 60 осіб. Дим, сморід, сварки, бійки, крадіжки. Митрополит сидів біля «параші» (туалету), від браку повітря в очах темніло й він думав, що зараз нарешті настане кінець усім стражданням і ось-ось Господь забере свого вірного сина. Та, попри всі страждання, Отець оберігав його для майбутнього Божого промислу – хтось підійшов і відтягнув його до вікна дихнути свіжим повітрям. На іншій пересилці політичних в'язнів віддали на пограбування бандитам. Дізнавшись, що з ними церковний єрарх, ті вирішили, що в нього є чим пожитись і ледь не вбили. Згодом, щоправда, один із кримінальних авторитетів крикнув: «Не тронь!» Нападник відступив, але обіцяв розквитатись із Йосифом

Сліпим на черговій «пересилці». Врятувало те, що там у камері місця забракло, і владика поселили на тиждень у карцер.

Через голод, холод, антисанітарію багато із засуджених на етапах гинули або заражувалися важкими інфекційними хворобами. У звіті печорського табірної керівництва Комі АРСР читаємо, що через «погано обладнані вагони» до місця призначення доїхали не всі засуджені: по дорозі з етапів знято 95 хворих і 13 померлих, а на пересильному пункті в Кожві – ще 1487 недужих із «традиційними табірними діагнозами – дистрофія, пелагра, обмороження». Із шести українських етапів два охопила епідемія тифу. Політвідділ у своєму звіті зауважував, що у зв'язку з великою кількістю хворих переобладнано промислові приміщення під лазарети й вирішено негайно будувати вісім нових лікарняних корпусів на тисячу місць³⁸.

Відправляючи 68-річного Й. Сліпого 1960 р. з тюрми Октябрська (біля Іркутська) до Мордовської АРСР, начальник навіть не приховував, що керівництво мріє, щоб митрополит у дорозі помер: «Я вас мушу відставити на етап, бо настануть холода і ви по дорозі загинете».

Виправно-трудовами таборами керувало Головне управління, відоме під абрєвіатурою ГУЛАГ (рос.: Главное управление лагерей). 1956 року його перейменували на Головне управління виправно-трудоxв колоній, а 1959 р. – на Головне управління місць позбавлення волі (рос.: мест заключения)³⁹. У 1946 р. в таборах ГУЛАГу налічувалося до півтора мільйона ув'язнених, а у середині 1950-х рр. – понад 2,6 млн., з яких лише 37 % склали кримінальні злочинці, решту ж 63 % становили політичні. Майже 20 % політичних в'язнів були українцями⁴⁰. Згідно зі звітом політвідділу Печорського табору Комі АРСР, на будівництво дороги прибуло аж шість українських етапів, у яких «очень много верующих-заключенных»⁴¹.

Величезну кількість в'язнів відправляли на освоєння земель Зауралля. В. Земсков наводить статистику використання цієї робочої сили в різних сферах народного господарства СРСР: кольорова металургія – 182 тис., нафтова промисловість – 96 тис., вугільна – 95 тис., спорудження електростанцій – 60 тис.; будівництво залізничних колій – 51 тис., лісозаготівля – 229 тис., зведення таємних військових об'єктів – 93 тис., сільське господарство – 45 тис.⁴²

Митрополитові Сліпому разом із єпископом Чарнецьким і протоігуменом Градюком випало пройти всі митарства таборів, колоній та тюрем Сиблагу, Перчорлагу, Інталагу, Дубровлагу.

Перші два місяці перебування владики належали до системи Сиблагу. У маріїнському його підрозділі в той час перебувало від чотирьох до восьми тисяч осіб, а загалом протягом його існування (1942–1960 рр.) через нього пройшло близько 150–200 тисяч в'язнів⁴³. У таборі діяло три режими утримання в'язнів: суворий, посилений і загальний. У суворому режимі утримувалися особливо небезпечні злочинці, засуджені за бандитизм, збройний напад, умисні вбивства, втечі з тюрем тощо. Політичні злочини теж трактувалися як особливо небезпечні. Найпевніше, що саме до цього контингенту зарахували й митрополита Йосифа Сліпого.

Інтинський виправно-трудоий табір (Інталаг) був виділений зі складу Воркутинського табору з метою розробки та експлуатації вугільного родовища, спорудження електростанції та організації допоміжних сільськогосподарських робіт (іл. 1). В'язні також будували залізничну лінію Котлас – Воркута. 1948 року тут працювало 18,6 тисяч засуджених⁴⁴.

Найгірші умови були в концентраційному таборі Печора в Комі АРСР, що призводило до надзвичайно високої смертності ув'язнених, які працювали переважно на лісопвалах (іл. 2). Децю більший ступінь свободи в Печорі пояснювався тим, що втекти звідти було неможливо.

Іл. 1. Інтинський виправно-трудоий табір (Інталаг)

Лл. 2. Річка Печора в Комі АРСР, на берегах якої розташовувались виправно-трудові табори Печорлагу

За умовами утримання засуджених табори й колонії ГУЛАГу СРСР нічим не відрізнялися від концентраційних таборів фашистської Німеччини: 11-годинний робочий день, двічі на місяць – т. зв. вихідні, яких не завжди дотримувалося табірне керівництво. Воші, бруд і дизентерія. Профілактичний засіб – розчинена у склянці води «марганцовка», яку пили. Не кращими виявилися умови і в інвалідному будинку в Маклаково: треба було самостійно потурбуватися про опалення, зварити їсти, помити підлогу. Взимку морози доходили до -45°C , а влітку страшно дошкуляли комарі й мошकारа, яка заповзала в усі щпарини. За словами Й. Сліпого, «без сітки не можна було вийти, а на руки треба було затягати якісь гумові операційні рукавиці, бо не годен було обігнатися від них»⁴⁵.

Владика Йосиф ще по дорозі з Києва до Новосибірська 1946 р. важко захворів дизентерією. Коли він прибув до Сиблагу, там лютував мор. За спогадами колишнього в'язня А. Шалганова, спочатку помирало по 18-

20 осіб у день; потім – по 50-70: «Я робив гроби на 2, на 8 осіб. Потім закінчився ліс. Ми збудували сарай і склали там трупи; гора росла і росла і скоро на два метри вивищувалась над землею»⁴⁶. В Інті Йосиф Сліпий захворів запаленням легень. На ногах запалились вени, і лікар констатував тромбофлебіт. Часті запалення легень і недоїдання, – бо «харч був такий, що замало, щоби жити, а забагато, щоби вмерти», – призвели до туберкульозу, який прогресував, і митрополит став харкати кров'ю. Важко хворий, він змушений був працювати. Падав і піднімався. Коли вже був на півкроку від смерті – забирали в лікарню. Але й у лікарні чи «слабосилці» (місце в таборі, куди відправляли цілком знесилених людей, які падали з ніг від виснаження, голоду чи хвороби) умови не сприяли одужанню: у бараковій камері «слабосилки» лежало понад двадцять людей. Це були переважно «бандити, злодії і майже всі венерично хворі», «між собою вони щодня майже різалися ножами і конвой по одному виводив з камери»⁴⁷. Таке співжиття в одній камері з кримінальними злочинцями робило перебування засуджених за кримінальними мотивами нестерпним. Про це багатократно зазначав у своїх спогадах митрополит.

Єдина табірна система, де не було кримінальних злочинців, – Дубровлаг – комплекс таборів за полярним колом у Мордовській АРСР. Тут відбували покарання засуджені за «особливо небезпечні державні злочини» політв'язні, серед яких були українські повстанці (члени ОУН, воїни УПА) та «лісові брати» з Прибалтики, що досиджували тут свої 25-літні терміни⁴⁸. У часи «хрущовської відлиги» всіх засуджених за «контрреволюційну діяльність на ґрунті релігійних переконань», до яких належав і владика Йосиф, переселили до спеціального табірної відділення № 7/1 у поселенні Сосновка біля станції Явас. Туди звезли представників усіх існуючих у СРСР конфесій: греко-католицьких священників, старообрядців, послідовників Істинно-православної церкви, литовських і польських католиків, іудеїв, мусульман, протестантів, баптистів, п'ятидесятників, суботників, різних сектантів, єговістів. «У тому лягрі не лаялися, не кляли, не крали, а це вже було дуже багато»⁴⁹, – підкреслював Й. Сліпий. Органи КДБ розраховували, що, перебуваючи разом, віряни різних конфесій конфліктуватимуть між собою, що потім можна буде використати проти кожного з них. Але сталося навпаки: об'єднані вірою в Бога, в'язні навіть спільно молилися. За свідченням

В. Садовнікова, в «цій релігійній зоні» «перш, ніж приступити до їжі, деякі зеки стоячи хрестилися, а інші просто мовчки стояли, якби читаючи про себе молитву». Між ними був і митрополит УГКЦ – «солідний, літній чоловік з невеликою акуратною бородою, який при ходьбі спирався на саморобну паличку». У таборі говорили, що єпископ Сліпий є дуже освіченою людиною і добре знає кілька європейських мов⁵⁰.

Вечорами в'язні «першого» табірному пункту влаштовували релігійні дискусії, прогулюючись єдиною тополиною алеєю зони, котру називали «алеєю монахинь», бо існував переказ, що її заклали заарештовані в 1930-х рр. православні черниці, яких пізніше розстріляли. Греко-католики використовували ці прогулянки для лекцій і підготовки нових єреїв. Наприклад, священники Степан Яворський та Степан Ревть готували кількох ув'язнених до служіння в підпільній УГКЦ. Так у таборі утворилася своєрідна підпільна семінарія УГКЦ. Щоб зміст лекцій був незрозумілий наглядчачам і шпигунам, послуговувалися іноземними мовами – польською, німецькою, латиною⁵¹.

Про існування цієї табірної семінарії не могли не знати в табірному керівництві, бо серед засуджених було багато агентури. Найбільш активних політичних арештантів почали відправляти в закритий п'ятий тюремний пункт. Першими туди потрапили греко-католицькі священники, зокрема отці Кульчинський, Павло Василик, Дребітко, Сваринкас, Лукашквич, а далі настала черга самого Йосифа Сліпого. На нього вишуковували компромати в дусі головного героя книги У. Самчука «Сад Гетсиманський». Табірний оперпрацівник сказав владіці Йосипові, що тепер його підозрюють у тому, що він з допомогою удаваної дочки царя Миколи II Тетяни «хотів робити контрреволюцію». Ця жінка якийсь час напередодні війни жила в монастирі поблизу Львова, але тодішній ректор Духовної семінарії жодних контактів із нею не мав.

27 вересня 1962 р. у Києві без підсудного відбулося закрите судове засідання у справі митрополита УГКЦ, на якому судова колегія ухвалила: «визнати Й. Сліпого як особливо небезпечного рецидивіста» та «визначити для відбування покарання виправно-трудова колонія строгого режиму»⁵². Термін ув'язнення не вказано. На підставі рішення суду його перевели в п'ятий (закритий) табірний пункт. Характерною рисою всіх відділів особливого режиму були не лише важкі умови утримання (по шість осіб у камері розмірами 3 x 4 м із залізними нарами та «парашею»),

не лише важка фізична праця під дулами автоматів Калашникова та наглядом вівчарок, але й цілеспрямований систематичний голод. Посилені обмеженнями щодо листування, відвідин та приймання передач і посилок від рідних, такі умови утримання фактично прирікали в'язнів на повільну голодну смерть⁵³.

У виправно-трудовах таборах діяла тотальна система нагляду, обману, брехні, підозрливості й недовіри, зради та доносів, яка позбавляла можливості зберегти людяність: одні наговорювали на інших, щоб відвернути в наглядачів увагу від себе, а тих, котрі не робили цього, обстріхували агенти. Щоб вижити, люди погоджувалися на співпрацю з табірним начальством, а молоді жінки – на інтимні зв'язки. Стерпіти всі поневіряння такого життя, у якому бурлить тваринна боротьба за виживання, і залишатися високоморальною людиною, – неймовірно важко. Йосиф Сліпий зауважував, що чесна й інтелігентна людина, в табірних умовах дуже скоро змінюється і «продає, як цинік, без жодних моральних засад»⁵⁴.

І все ж таки греко-католицьке духовенство та монахині зберігали силу духу й віри, викликаючи захоплення інших засуджених. Зізнаючись у своїй слабкості і захоплюючись греко-католиками, подруга Б. Пастернака О. Івінська, котра також відбувала ув'язнення в Дубровлагу, писала: «Ми продаємось за листи, працюємо у неділю. Ми беремо участь в жалюгідних табірних постановках – хор державних злочинців виконує «Широка страна моя родная»! У нас немає гордості. Жодна «западниця» не піде працювати ні у неділю, ні в інше релігійне свято – хоч тягни її і кидай на землю. Жодна. А ми ідемо! Із нас вербують дрібне начальство, нарядчиків, старост, днювальних – «придурків». Нас правильно зневажають «спідниці» (так у таборах називали жінок із Західної України)! Заздрю монахиням. Вони готові на все. [...] На роботу монахині не виходять, віддають перевагу сидіти у штрафних бараках, у клопиних затхлих карцерах. Листів їм не потрібно. У них є віра. Вони – щасливі. Своїх катів відкрито зневажають, співають собі свої молитви – і у бараці, і в полі, якщо їх туди витягнуть силою. Адміністрація їх ненавидить. Твердість духу катованих ними жінок ставить їх у тупик. Не беруть навіть своєї жалюгідної норми цукру. Чим вони живуть – начальники не розуміють. А вони – вірою»⁵⁵.

Тільки сила правди і духу могла протистояти системі, що базувалася не на праві людини, не на нормі закону, а тільки на волонтаристському

рішенні, яке приймав чиновник на різних щаблях державної влади. Судовий процес у цій системі існував не для встановлення законності та справедливості, а для видимого обґрунтування вже прийнятого нагорі рішення. Виправно-трудові табори СРСР, у котрих 18 років мучитився митрополит Йосиф Сліпий, за своєю сутністю не відрізнялися від фашистських концентраційних, – відмінність полягала лише в тому, що гітлерівські табори були в густозаселеній Європі і про їхні жахи дізналося людство, а радянські – у глухій тайзі, і скоєні там злочини до сьогодні залишаються прихованими.

- ¹ Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках : зб. док. і матеріалів / упоряд. М. І. Гайковський. – Львів : Місіонер, 2006. – С. 188 (док. 39).
- ² Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки : у 2 т. / ред. С. Кокін, В. Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. 1. – С. 21.
- ³ Там само. – С. 355–357.
- ⁴ Там само. – С. 374–376.
- ⁵ Пыхалов И. 1937: Как врут о сталинских репрессиях? Все было не так / И. Пыхалов. – Москва, 2015. – 1646 с.
- ⁶ Сліпий Й. Спомини [Електронний ресурс] / Йосиф Сліпий ; ред. І. Дацько, М. Горяча. – Львів; Рим : Вид-во УКУ, 2014. – С. 67. – Режим доступу: <http://mreadz.com/new/index.php?id=351548&pages>.
- ⁷ Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки 1939–1987 : у 2 т. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2012. – Т. 1. – С. 213–214 (док. 34).
- ⁸ Сліпий Й. Спомини. – С. 67.
- ⁹ Патріарх Йосиф Сліпий у документах... – Т. 1. – С. 272 (док. 69).
- ¹⁰ Сліпий Й. Спомини. – С. 67.
- ¹¹ Там само. – С. 65.
- ¹² Там само. – С. 66.
- ¹³ Патріарх Йосиф Сліпий у документах... – Т. 1. – С. 331–347 (док. 114).
- ¹⁴ Сердюк Н. справа ієрархів УГКЦ (1945): документи і матеріали / Н. Сердюк // Церква і влада: З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КДБ. – 2003. – № 1. – С. 292–293.
- ¹⁵ Сліпий Й. Спомини. – С. 80.
- ¹⁶ Топтыгин А. Неизвестный Берия / А. Топтыгин. – Санкт-Петербург : Изд. дом «Нева» ; Москва : ОЛМА-ПРЕС, 2002. – С. 273–275.

- ¹⁷ Там же. – С. 315–318.
- ¹⁸ Патріарх Йосиф Сліпий у документах... – Т. 2. – С. 32 (док. 121).
- ¹⁹ Там само. – Т. 2. – С. 188–192 (док. 167); С. 193 (док. 168); С. 199–201 (док. 171); С. 219–222 (док. 178).
- ²⁰ Там само. – С. 218 (док. 177).
- ²¹ Там само. – С. 273–326 (док. 195).
- ²² Сліпий Й. Спомини. – С. 91.
- ²³ Патріарх Йосиф Сліпий у документах... – Т. 2. – С. 291 (док. 199).
- ²⁴ Шанковський Л. «Східня політика» Ватикану / Л. Шанковський // Патріархат: Греко-католицьке аналітичне видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Режим доступу: <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/shidnya-polityka-vatykanu>.
- ²⁵ Патріарх Йосиф Сліпий у документах... – Т. 2. – С. 380–391 (док. 223).
- ²⁶ Там само. – С. 394 (док. 224).
- ²⁷ Там само. – С. 534–542 (док. 208).
- ²⁸ Хресною дорогою... – С. 542–547 (док. 209).
- ²⁹ Там само. – С. 548 (док. 210).
- ³⁰ Там само. – С. 548–558 (док. 211).
- ³¹ Барсук М. Леді Державного Протоколу : Інтерв'ю з Галиною Науменко / Барсук М. // День. – 2001. – 4 вересня.
- ³² Сліпий Й. Спомини. – С. 98.
- ³³ Хресною дорогою... – С. 559–569 (док. 212).
- ³⁴ «Масштаб глави нашої церкви ми розуміли після того, як він вийшов на волю»: Співробітник Йосифа Сліпого о. Іван Музичка – про Патріарха / Інтерв'ю записане С. О. Кочмар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrslovo.net/ukrainstvom/postati/11070.html>.
- ³⁵ Сліпий Й. Спомини. – С. 98.
- ³⁶ Там само. – С. 71.
- ³⁷ Сиблаг // Историческая энциклопедия Сибири : в 3 т. / Гл. ред. В. А. Ламин. – Новосибирск : Историческое наследие Сибири, 2009. – Т. 3. – С. 226.
- ³⁸ Морозов Н. А. ГУЛАГ в Коми крае 1929–1956 гг. [Электронный ресурс] / Н. А. Морозов. – Режим доступа: <http://karta.psmb.ru/karta/articlesingle/iz-namorozov-gulag>.
- ³⁹ Смирнов М., Сигачев С., Шкапов Д. Система мест заключения в СССР 1929–1960 / М. Смирнов, С. Сигачев, Д. Шкапов // Система исправительно-трудовых лагерей в СССР / Сост. М. Б.Смирнов ; научн. ред. Н. Охотин, А. Рогинский. – Москва : Звенья, 1998. – С. 382–386.
- ⁴⁰ Земсков В. Н. ГУЛАГ(Историко-социологический аспект) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – №. 6. – С. 10–27.
- ⁴¹ Морозов Н. А.ГУЛАГ в Коми крае...

- ⁴² Земсков В.Н. ГУЛАГ (Историко-социологический аспект)... – № 7. – С. 3–16.
- ⁴³ Сиблаг... – Т. 3. – С. 121.
- ⁴⁴ Морозов Н., Рогачев М. ГУЛАГ в Коми АССР (20–50-е годы) / Н. Морозов, М. Рогачев // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 182–187.
- ⁴⁵ Сліпий Й. Спомини. – С. 89.
- ⁴⁶ Сиблаг... – С. 311.
- ⁴⁷ Сліпий Й. Спомини. – С. 77.
- ⁴⁸ Ситко Л. Дубравлаг при Хрущеве / Л. Ситко // Новый мир. – 1997. – № 10. – С. 142–166.
- ⁴⁹ Сліпий Й. Спомини. – С. 95.
- ⁵⁰ Садовников В. Записки шестидесятника. От мордовских лагерей до расстрела белого дома: Воспоминания [Электронный ресурс] / В. Садовников. – Ч. 2 : Дубравлаг 1961–1966. – Режим доступа: <http://www.hrono.ru/statii/2004/sad05.html>.
- ⁵¹ Сліпий Й. Спомини. – С. 93.
- ⁵² Патріарх Йосиф Сліпий у документах... – Т. 2. – С. 407.
- ⁵³ Цимбал Г. Третя московська спокуса / Г. Цимбал. – Львів, 1997. – С. 20–33.
- ⁵⁴ Сліпий Й. Спомини. – С. 75.
- ⁵⁵ Ивинская О. В. Журавли над Потьмой. Отрывок из воспоминаний «Годы с Борисом Пастернаком: в плену времени» [Электронный ресурс] / О. В. Ивинская. – Режим доступа: <http://zubova-poliana.narod.ru/me-ocherk-dubravlag9997.htm>.